

УМОВНІ ВИДИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО ВИЗНАЧЕННЯ В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Меркулова В. О.

У статті проаналізовано особливості законодавчого визначення умовних видів звільнення від покарання та його відбування в окремих країнах Європи. Автором зауважено, що вітчизняне кримінальне законодавство має наслідувати дієвий позитивний зарубіжний досвід відправлення кримінального правосуддя стосовно засуджених осіб, виправлення яких є можливим без ізоляції від суспільства.

Ключові слова: кримінальне законодавство, засуджена особа, тюремне ув'язнення, умовне звільнення від відповідальності.

В статье проанализированы особенности освобождения от наказания и его отбывания в отдельных странах Европы. Автором отмечено, что отечественное уголовное законодательство должно перенять действенный положительный зарубежный опыт отправления уголовного правосудия в отношении осужденных, исправление которых возможно без изоляции от общества.

Ключевые слова: уголовное законодательство, осужденный, тюремное заключение, условное освобождение от ответственности.

The article analyzes the characteristics determining the types of legal exemption from punishment and serving it in individual European countries. The author notes that domestic criminal law should follow positive international experience effective administration of criminal justice for convicted persons whose correction is possible without isolation from society.

Keywords: criminal law, a person convicted, imprisonment, conditional release from liability.

На кожному етапі розвитку суспільства набувають особливої важливості певні ідеї, пріоритети та людські цінності, які в підсумку впливають на визначення змісту та сутності основних кримінально-правових інститутів. Так, на напрями реформування кримінального законодавства, вирішення сталої проблеми визначення оптимального співвідношення між тяжкістю діяння та ступенем небезпечності винної особи, визначення меж суддівського розсуду під час прийняття рішення про доцільний обсяг кримінальної репресії та форму кримінальної відповідальності, вид і термін покарання все більше впливають положення міжнародно-правових документів. Тож все більшої актуальності набувають міжнародно-правові стандарти та міжнародний досвід у цих питаннях. Проте завжди в підсумку законодавець прийматиме рішення відповідно до особливостей національного сприйняття правильності та доцільності вирішення цих питань.

До сьогодні правосвідомість суспільства в будь-якій країні світу потребує подальшого й постійного формування адекватного розуміння змісту чинної системи покарання, реального обсягу кримінального примусу не лише найсуворішого покарання у виді позбавлення волі, а й інших численних видів покарань, інших заходів

кримінально-правового впливу. Реформування кримінального законодавства зарубіжних країн саме в напрямі визначення дієвої системи альтернативних заходів по відношенню до реального виконання призначеного судом покарання (тим більш, якщо воно пов'язане із тюремним ув'язненням) є виправданим і гуманним. Чинна система покарань поступово витіснятиметься системою інших кримінально-правових заходів, серед яких належне місце мають зайняти різні види умовного засудження, умовного призначення покарання, умовного звільнення від відбування призначеного судом покарання.

На нашу увагу заслуговують окремі тенденції реформування кримінального законодавства Франції, ФРН, Швеції, Іспанії, Англії щодо визначення системи кримінально-правових інститутів, сутність яких полягає в умовності призначення та виконання покарання. Стадії кримінального правосуддя, на яких приймається рішення, назва інституту, межі іспитового строку, правовий статус засудженої особи під час випробування, можливість змін під час випробування – це ті складові, які обумовлюють їх особливість у різних країнах світу. Аналіз кримінального законодавства цих країн за визначеними ознаками є доцільним з точки зору визначення напрямів подальшого вдосконалення відповідних вітчизняних інститутів.

Слід зазначити, що вже наприкінці попереднього століття законодавство цих країн відтворювало більшою мірою, ніж вітчизняне кримінальне законодавство, зміст і сутність міжнародно-правових стандартів у частині різновидів умовності застосування відповідальності та покарання. Доведення необхідності більш широкого застосування до засуджених осіб альтернативних заходів кримінально-правового впливу – є змістом і сутністю Стандартних мінімальних правил у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням ("Токійські правила" від 14 грудня 1990 р.). Міжнародно-правові стандарти, які містяться в цьому міжнародному акті, є результатом досить тривалої їх підготовки та неодноразового обговорювання на міжнародних зустрічах. Проте важливим є те, що наявність цих стандартів є початковим кроком у подальшому вдосконаленні кримінального правосуддя в зазначеному напрямі. За змістом стандартів має відбуватися постійний процес розробки нових заходів за умови систематичної оцінки практики їхнього застосування. Адже система кримінального правосуддя має передбачати достатньо широкий вибір кримінально-правових заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, щоб забезпечити достатню послідовність вироків.

Сферою застосування таких заходів може бути як стадія судового розгляду справи під час ухвалення вироку, так і після винесення вироку. Сутність стандартних правил, які безпосередньо стосуються винесення вироку, полягає в тому, що судовий орган, під час вибору одного із заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, має брати до уваги потреби правопорушника з точки зору його повернення до нормального життя в суспільстві, захист інтересів суспільства та жертви, з якою в певних випад-

ках слід консультуватися. Ураховуючі зазначене, суд, постановляючи вирок, може передбачити такі санкції: усні санкції, такі як зауваження, осуд, попередження; умовне звільнення від відповідальності; поразку в цивільних правах; економічні санкції та грошові покарання, такі як разові штрафи й денні штрафи; конфіскація або ж постановлення про позбавлення права власності на майно; повернення майна жертві чи постановлення про компенсацію; умовне покарання чи покарання із відстрочкою; умовне звільнення з ув'язнення та судовий нагляд; постанова про виконання суспільно корисних робіт; направлення у виправний заклад з обов'язковою щоденною присутністю; домашній арешт; будь-який інший вид *поводження*, не пов'язаного з тюремним ув'язненням; будь-яке сполучення перелічених заходів [2, 95-113].

Тож розглядувані правила належну увагу надають умовності застосування (або навпаки - незастосування) кримінальної відповідальності та покарання, визначають альтернативні щодо тюремного ув'язнення санкції: умовне звільнення від відповідальності, умовне покарання, відстрочка виконання вироку, умовне звільнення під судовий нагляд тощо. Отже, за міжнародно-правовими стандартами дієве врахування особистісних особливостей засудженого має передбачати законодавче визначення досить широкого переліку кримінально-правових заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням. Досить ефективною альтернативою ув'язненню має стати виправлення правопорушника в суспільстві без його ізоляції, що сприятиме кінцевій меті системи правосуддя - його поверненню до нормального правослухняного життя.

Звернення до кримінального законодавства зазначених країн Європи надає підстави стверджувати, що випробування, під яким маємо розуміти встановлення певного іспитового строку для засудженої особи, протягом якого за її поведінкою здійснюється контроль і спостереження, може бути застосовано на різних стадіях кримінального правосуддя. Суд може відстрочити прийняття рішення як щодо самого факту засудження, щодо рішення про призначення покарання, так і щодо реального виконання (відбування) призначеного судом покарання. Так, КК ФРН передбачає інститут застереження під умовою покарання, коли засудження відкладається, та інститут умовної відстрочки покарання, коли призначене судом покарання за певних умов не виконується. За кримінальним законодавством Франції виокремлюються два види відстрочки призначення покарання (проста та поєднана з режимом випробування) і два види відстрочки виконання покарання (проста та поєднана з режимом випробування) [3, 28-31, 35-36; 4, 219-228]. На особливу увагу заслуговує аналіз особливостей кримінального законодавства країн Європи в частині визначення назви, змісту та сутності інститутів, які суд має право застосовувати на стадії засудження особи та призначення їй покарання. Після винесення вироку кримінальна відповідальність за законодавчим і правозастосовним досвідом країн світу набуває свого відтворення в досить значній кількості різновидів форм, не пов'язаних з реальним виконанням призначеного судом покарання. Відмінність полягає в назві, терміні іспитового строку, у різному обсязі кримінального прирису (правомово статусі засудженої особи).

Слід зазначити, що відповідно до Токійських правил альтернативні заходи, не пов'язані із тюремним ув'яз-

ненням, аналогічні за сутнісними ознаками, мають різні назви: умовне покарання, покарання з відстрочкою. Зрозумілим є те, що і в першому, і в другому випадках йдеться про незастосування за певних умов призначеного судом покарання, невідбування певної його частини. Проте Токійські правила не концентрують увагу на критеріях розмежування цих термінів. На перший погляд, логічним буде вважати, що термін, який відтворює умовність прийняття судом певного рішення, передбачає в обов'язковому порядку перелік зобов'язань (умов), яких засуджена особа має дотримуватися протягом певного часу. Відстрочка ж у прийнятті судом рішення про призначення покарання, звільнення від його відбування може застосовуватися й без будь-яких умов.

Термінологія, яка використовується законодавцем різних країн щодо інститутів, які за сутністю та змістом є видами умовного незастосування (невиконання) призначеного судом покарання, є також досить різною. Ці інститути отримали назву: "відстрочка виконання покарання", що розглядається як особливий режим виконання покарання (Франція); "умовна відстрочка покарання", яка розглядається як правовий наслідок діяння (ФРН); "умовне покарання (умовне засудження) без здійснення нагляду" як вид покарання (Швеція); "призупинення виконання покарання у виді позбавлення волі" як альтернативна міра по відношенню до позбавлення волі (Іспанія); "пробація" як альтернативний вид покарання (Англія). В окремих країнах вони визначаються і як покарання (Фінляндія, Латвія), і як інші заходи кримінально-правового характеру (Данія), як звільнення від покарання (Естонія) [1, 174; 3, 28-31, 35-36; 4, 43-46; 219-228; 5, 48-50; 6, 33-36]. Законодавчий досвід країн Європи доводить, що законодавець підійшов досить специфічно до використання запропонованих у міжнародно-правових стандартах термінів, застосовуючи їх нарізно, поєднавши їх в окремих випадках разом, визначивши назву одного інституту (умовна відстрочка покарання), утворивши нові терміни (пробація).

Результати аналізу термінів, які використовуються в міжнародно-правових стандартах, у законодавстві європейських держав, по відношенню до аналогічних за правовою сутністю кримінально-правових інститутів надають підстави стверджувати про відсутність уніфікованого підходу до визначення назв цих інститутів, критеріїв їх розмежування. Якщо відштовхуватися від того, що будь-якій термін (назва) має максимально відтворювати в собі сутність явища, його ознаки, то слід визнати, що законодавчий досвід інших країн доводить наявність досить суперечливих положень. З одного боку, умовне покарання, умовне засудження, відстрочка виконання покарання, умовна відстрочка покарання, пробація є тотожними за своїми головними ознаками - передбачають необхідність дотримання засудженою особою певних зобов'язань (умов) як підстави для остаточного рішення суду про незастосування покарання чи звільнення від його відбування. Проте, з іншого боку, визначення конкретної правової сутності цих умовних заходів безпосередньо в кримінальному законодавстві країн Європи є досить різне: правовий наслідок діяння; заходи кримінально-правового характеру; особливий режим виконання покарання; вид покарання; альтернатива по відношенню до позбавлення волі тощо. Саме ці терміни використовуються законодавцем у назвах розділів, підрозділів, глав кримінального законодавства,

в яких містяться конкретні кримінально-правові норми, що визначають порядок та умови застосування умовного покарання, умовного засудження, відстрочки виконання покарання, умовної відстрочки покарання, пробації тощо. Такий різний підхід обумовлюється декількома чинниками. Серед яких: вплив історичного законодавчого та правозастосовного досвіду країни; залежність від обсягу кари, який міститься в цих заходах; відтворення особливостей різних стадій кримінального правосуддя, на яких приймається відповідне рішення.

Досить по-різному законодавець зазначених країн визначає й термін іспитового строку. Він може тривати від декількох місяців до п'яти років. Зазвичай відстрочка виконання покарання встановлюється щодо всього покарання. Проте в окремих країнах іспитовий термін може стосуватися лише частини покарання. Досить конкретно це прописано в законодавстві Франції. Важливе значення має судова практика. Суд має можливість застосувати іспитовий термін лише до частини покарання. Наприклад, якщо призначено два роки позбавлення волі, іспитовий термін може бути визначено лише стосовно одного року, іншу частину покарання засуджений має реально відбувати, незалежно від поведінки під час режиму випробування. У цьому справедливо вбачається поширення можливостей для індивідуалізації покарання як під час вирішення цього питання в суді, так і під час виконання (відбування) покарання. На особливу увагу заслуговує те, що інститут іспиту, випробування за законодавством іноземних країн набуває якісних характеристик інституту стимулювання дострокового виправлення, ресоціалізації, повернення до законослухняного життя в суспільстві. Співставлення законодавчих положень підтверджує той факт, що залежно від поведінки іспитовий термін може суттєво змінюватися як кількісно – скорочуватися до мінімуму, збільшуватися до максимуму, так і якісно – за рахунок зміни умов і обов'язків, які можуть змінюватися як за характером, так і кількісно [3, 28-31, 35-36; 4, 43-46; 219-228; 5, 48-50; 6, 33-36].

За іноземним законодавством іспитовий термін може бути взагалі не пов'язаний з покладанням обов'язків, **крім вимоги не вчиняти нового злочину** (проста відстрочка у Франції). Вважається, що відстрочка без установлення обов'язків є кримінально-правовим заходом, застосування якого доцільне стосовно засуджених, яким достатньою карою є факт винесення вироку, що свідчить про те, що факт засудження розглядається як складова кримінально-правового заходу. І навпаки, іспитовий термін може бути пов'язаний зі суттєвим переліком обов'язків, які зазвичай складаються із загальних заходів контролю, які встановлюються практично до кожного засудженого (з'являтися за викликом, надавати довідки та інформацію, попереджати про зміну місця знаходження), і спеціальних (додаткових) обов'язків, перелік яких за кількістю є суттєвий (від десяти до п'ятнадцяти). Цей перелік є суто диференційований, залежний від особливостей особи. Іспитовий строк може передбачати й обов'язок відбути певний вид покарання (зазвичай громадській роботи).

Так особливістю кримінального законодавства Франції є те, що випробуванню надається самодостатнє правове значення, оскільки за обсягом примусу законодавець розглядає випробування як особливий режим виконання покарання. Відстрочка виконання покарання з режимом випробування у Франції встановлюється на термін від 18 місяців до

3 років. Отже, законодавець використовує категорію “випробування”. Протягом іспитового строку здійснюється судовий контроль за дотриманням особою покладених обов'язків, перелік яких відповідно до закону може бути суттєвим. У повному обсязі цей перелік передбачає обов'язок засудженого з'являтися за викликом; надавати інформацію про зміну свого місця проживання, роботи, навчання, переміщення до іншого місця на строк більше 15 діб; здійснювати будь-яку професійну діяльність; продовжити освіту або професійне навчання; проживати в певному місці; підкорятися заходам медичного спостереження та лікування, а за потреби госпіталізації; виплачувати аліменти; відшкодувати повністю або частково збитки, спричинені злочином, утриматися від керування певними видами транспорту; не займатися певними видами професійної діяльності; не перебувати в місцях продажу спиртних напоїв; утриматися від спілкування з певними особами (потерпілими, співучасниками злочину); не зберігати і не носити зброю, виконати суспільно-корисні роботи (від 40 до 240 годин) тощо [4, 222-224].

Практично такою ж за обсягом примусу є умовна відстрочка покарання за кримінальним законодавством ФРН. Поняття “випробування” не використовується, проте іспитовий термін значно більший – від двох до п'яти років [3, 29-30].

На увагу заслуговує співвідношення в кримінальному законодавстві країн Європи таких інститутів, як умовне засудження (відстрочка виконання вироку) та пробація. Відповідно до стандартів ООН пробація взагалі визначається як умовна відстрочка виконання покарання з поміщенням на цей час злочинця під індивідуальний нагляд із забезпеченням керівництва ним чи проведенням виправного курсу [7, 342]. Таке визначення на користь тієї думки, що пробація та інститут умовності засудження є, по суті, однаковими. У багатьох країнах світу інститут умовного засудження саме зветься пробацією (випробуванням). В окремих країнах пробацію розглядають як кримінальну санкцію, яка полягає в умовному засудженні з випробувальним терміном, покладанням на засудженого певних обов'язків і встановленням над цією особою нагляду. В деяких країнах використовуються нарізно терміни “пробація”, “умовне звільнення”, “умовне засудження” – як такі інститути, що не є тотожними.

За кримінальним законодавством Англії пробація визначається як вид кримінального покарання. У разі прийняття судом рішення про застосування пробації має бути виданий комбінований наказ про пробацію, який може містити досить суттєві правообмеження (перебувати під постійним спеціальним наглядом, виконувати суспільно корисну роботу, дотримуватися певних обмежень на здійснення засудженим своїх прав і свобод). Указівка законодавця на те, що пробація може застосовуватися по відношенню до особи, яка підпадає під тюремне ув'язнення, свідчить на користь тієї думки, що пробація застосовується до осіб, які вчинили більш тяжкі злочини. Суд має дійти висновку, що ув'язнення є недоцільним, особа може виправитися без застосування покарання, але в умовах постійного контролю та нагляду, виконання певних обов'язків [4, 44-45].

У певних країнах (Англія, Швеція) засуджений надає згоду на призначення пробації. Вважається необхідним, щоб особа, справа якої розглядається судом, добро-

вільно надала згоду піддатися режиму пробації, без згоди підсудного суддя не мав права призначити цей режим. У теорії права доводилося, що згода підсудного є важливим елементом, який створює атмосферу довіри та співпраці, які є необхідними для здійснення судом і співробітниками пробації допомоги засудженому в здійсненні процесу виправлення та перевиховання особи. Передбачається, що засуджений бере участь в особистому відродженні. Практично судовою практика не знає випадків, щоб засуджений відмовився від можливості не потрапити в місця позбавлення волі, тож завжди дає згоду на режим пробації. В інших країнах (Франції) цього не вимагається. Саме відмінності між англо-американською та французькою концепціями пробації, системою застосування інституту умовного засудження, на думку вчених, обумовлювали той факт, що у французькому кримінальному законодавстві відмовилися взагалі від використання терміна "пробація", оскільки вважалося, що визначення доцільності застосування іспитового режиму є лише правом і компетенцією суду і згода підсудного для прийняття такого рішення не потрібна [8, 86-87].

Підсумовуючи зазначене, доходимо висновку, що кримінальне законодавство держав континентальної Європи з розвитком інтеграційних процесів має ставати все більш уніфікованим. Відповідно, вітчизняне кримінальне законодавство має наслідувати дієвий позитивний зарубіжний досвід відправлення кримінального правосуддя стосовно засуджених осіб, виправлення яких є можливим без ізоляції від суспільства. Незважаючи на різні історичні витоки, напрями розвитку й реформування кримінально-правових інститутів умовного призначення та виконання покарання в різних країнах світу, вихідною принциповою тезою є визнання чіткої взаємозалежності між ефективністю кримінального правосуддя та ступенем урахування особистісних властивостей особи засудженого на будь-якій стадії кримінального правосуддя. Рекомендації, які містяться в положеннях міжнародно-правових актів щодо визначення системи кримінально-правових заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, у країнах Європи відтворені в досить широких можливостях суду за певних умов не притягати особу правопорушника до відповідальності, не призначати йому покарання, не виконувати призначене покарання, звільнити особу достроково від відбування частини призначеного покарання.

Як позитивний досвід інших країн світу слід сприймати те, що зарубіжний законодавець використовує будь-які можливості для диференціації та індивідуалізації застосування альтернативних по відношенню до ув'язнення кримінально-правових заходів. Такий підхід пояснює наявність у зарубіжному законодавстві досить значної кількості альтернатив щодо визначення доцільного обсягу правообмежень і терміну іспитового строку.

Проблема правового статусу засудженого під час іспиту пов'язана із проблемою визначення доцільного обсягу примусу. Ступінь його суворості має відтворювати особистісні властивості засудженої особи, ступінь її небезпечності для суспільства. Термін "випробування" використовується лише деякими країнами світу (зокрема, цей термін застосовується в КК Франції). Проте загальновизнаним є те, що будь-які обов'язки загального та спеціального характеру становлять зміст саме випробування засудженої особи протягом певного часу. Для одних це випробування буде полягати лише у факті засудження та вимозі не вчиняти нового злочину (мінімальний обсяг кари), для інших, крім зазначеного обсягу кари, випробування передбачає необхідність перетерпіти значну кількість додаткових як загальних, так і спеціальних обмежень, пов'язаних із дотриманням

визначених судом зобов'язань. І навіть відбути призначене судом покарання (зазвичай у виді громадських робіт). В останньому випадку випробування є досить суворим за обсягом кари кримінально-правовим заходом, а отже, як таким, що може бути застосованим до осіб, які вчинили навіть тяжкі злочини (за певних пом'якшуючих обставин), а відповідно, сприятиме суттєвому скороченню кількості ув'язнених.

Особливістю індивідуалізації застосування меж іспитового строку є те, що відповідно до властивостей засудженої особи, іспитовий строк може встановлюватися лише по відношенню до частини призначеного судом покарання, може тривати лише декілька місяців, може змінюватися, залежно від поведінки засудженої особи як у бік скорочення, так і в бік збільшення. Що не передбачено вітчизняним законодавством. Такий підхід, по-перше, свідчить про досить широкі можливості та розсуд суду. По-друге, це є ефективним засобом стимулювання виправлення особи в більш оптимальні терміни. По-третє, саме поточні зміни в обсязі примусу, який є складовою форми кримінальної відповідальності без реального виконання покарання, дозволяють постійно тримати засудженого в стані особистої відповідальності, а отже, формулюють в особи можливості самокерованої відповідальної поведінки. У підсумку все це спрацьовує на користь гуманізації кримінального правосуддя та економії карної репресії стосовно осіб, які можуть виправитися без ізоляції від суспільства.

Література

1. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія / Є.О. Письменський; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О.О. Дудоров. - МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. - Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. - 728 с.
2. Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням ("Токійські правила") від 14 грудня 1990 р.: Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. - К.: Сфера, 2002.
3. Уголовный кодекс ФРГ. - М.: Изд-во "Зерцало", 2000. - 208 с.
4. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И.Д. Козочкина. - М.: Издательство "Зерцало", 1998. - 352 с.
5. Улла Бунденес. Надзор за отбывающими наказание на свободе / Пер. с швед. И.Л. Шмид. - М.: Юридическая литература, 1979. - 263 с.
6. Уголовный кодекс Испании. Под редакцией и с предисловием доктора юридических наук, профессора Н.Ф. Кузнецовой и доктора юридических наук, профессора Ф.М. Решетникова. - М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1998. - 218 с.
7. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. - К.: Юрисконсульт, 2006. - 1048 с.
8. Шупилов В.П. Система исполнения уголовного наказания во Франции. - М., 1975. - 136 с.

Меркулова В.О.

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та
кримінології
ОДУВС

Надійшла до редакції: 12.12.2014